

Ема МИЉКОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш
Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

НА РАСКРШЋУ ДВЕ ЕПОХЕ: КОНТИНУИТЕТ И ПРОМЕНЕ ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ У БРАНИЧЕВУ У 15. ВЕКУ

Апстракт: Османско освајање Србије 1459. године било је преломни догађај у историји српског народа, али је у сфери друштвених односа до промена у многим аспектима долазило споро и постепено. Прихватавши у свој управни систем многе домаће специфичности и институције, од хришћана спахија, преко посебних друштвених слојева, као што је влашки, елемената војне организације (војнуци, шајкаши), рударског законодавства, локалних обичаја и система мера, до регулисања статуса Православне цркве и повремено прилично растегљиво тумачених шеријатских прописа према хришћанима, османска држава је олакшавала уклапање покореног становништва у нови поредак и тиме јачала своју власт. Овај рад стога има за циљ да, сучељавајући домаће и османске изворе, на примеру Браничева укаже на оне токове, односе и појаве у српском друштву који су били својствени за читав 15. век, као и на промене које су настале непосредно по завођењу османске власти, или током наредних деценија.

Key words: Branicevo, Serbia, Ottoman empire, 15. century, social history.

Османско освајање српских земаља, започето још након Маричке битке 1371. године, добило је свој пуни замах већ у првим годинама друге владавине султана Мехмеда II (1451-1481). Падом Новог Брда 1455, а затим и престонице Смедерева 1459. године, српска држава је нестала са историјске позорнице, а њена целокупна територија ушла је у састав Османског царства.

Политичке импликације ових освајања су очигледне и детаљно обрађене у досадашњој литератури, те њих није потребно посебно разматрати. Међутим, промене у структури друштвених односа текле су много спорије, па се у том смислу друга половина 15. века у историји српског народа под османском влашћу пре може назвати епохом континуитета него потпуног раскида са стањем из прве половине века. Политичка прагматичност Османлија, нарочито у првом веку владавине балканским и српским земљама, дозволила им је да многе локалне специфичности прихвате и унесу у свој управни систем по појединим санџацима, нарочито оним стратешки важним на граници, какви су били Видински, Смедеревски и Зворнички. Од појаве хришћана спахија, преко прихватања посебних друштвених слојева као што је влашки, елемената војне организације (војнуци, шајкаши), рударског законодавства, локалних обичаја и система мера до, коначно, регулисања статуса Православне цркве и повремено прилично растегљиво тумачених крутих шеријатских прописа према "зимијама", османска држава је олакшавала уклапање покороног становништва у нови поредак и тиме јачала своју власт. Са друге стране, то је омогућавало одређеним слојевима српског друштва да се прилагоде новој ситуацији и да је у складу са својим могућностима искористе.

Из наведених разлога, османски документи настали у другој половини 15. века могу се у великој мери искористити за расветљавање одређених питања из друштвене историје српског народа у последњим деценијама постојања независне државе.

Описани методолошки приступ присутан је већ више деценија у српској модерној медијевистици,¹ где су подаци из раних османских пописа углавном коришћени за убицавање појединих локалитета и одређивање граница области, али и за утврђивање мреже на-

¹ У уводој студији књиге М. Динића *Српске земље у средњем веку* Београд 1978, 28, С. Ћирковић указује на значај османских пописних књига као извора за историјску географију српских земаља у средњем веку; овакав приступ у својим радовима примењују и Д. Ковачевић-Којић, М. Благојевић, С. Мишић, Ђ. Тошић, Г. Томовић, Ј. Мргић. Потпуну библиографију ових радова видети: Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007, 261-276.

сеља и демографских показатеља у појединим регијама у 15. веку.² С друге стране, иако започето у појединим радовима и студијама, на маргинама наше историографије остало је питање континуитета институција српског друштва у предосманском и раном османском периоду.³

Овај рад има за циљ да укаже на оне токове, односе и појаве у српском друштву који су били својствени за читав 15. век. Овакав приступ отвара бројне методолошке проблеме, јер управо због недостатка средњовековних извора често није могуће поредити стање пре и после османског освајања, па самим тим ни са сигурношћу утврдити где континуитет постоји, а где га нема. Одабир области Браничева за огледни пример био је зато условљен постојањем сачуване прворазредне, али разнородне историјске грађе српске (повеље настале у последњим деценијама постојања независне државе, родослови, летописи, записи и натписи)⁴ и османске провенијенције (детаљни пописи из 1467. и 1476. године, извршени у кратком временском раздобљу, те пружају могућност компарације података).⁵

Друго значајно ограничење оваквог приступа свакако произилази из специфичности османских пописних књига, које будући да су настале из фискалних разлога, не морају обухватити целину појединих насеља, тј. нахија, као и постојање читавих група становништва које су уживале одређене пореске олакшице и као такве нису

² Видети нпр. : Д. Ковачевић-Којић, *О средњовековном тргу на мјесту данашњег Сарајева*, Зборник Филозофског факултета XI-1, Споменица Јорја Тадића (1970), 353-362; Г. Томовић, *Брезница*, Гласник Завичајног музеја Пљевља 1 (1999) 69-76; М. Благојевић, *Жупа Моравица и земља Моравице*, Свети Ахилије у Ариљу: историја, уметност, Београд 2002, 17-20; С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6 (2005) 63-79.

³ Д. Бојанић, *О српској баитини и соћу у турским законима*, Историјски часопис (=ИЧ) 20 (1973) 157-180; *ista*, *Jedan rani kanun za vlahе Smederevskog sandžaka*, *Vesnik Vojnog muzeja* 11-12 (1960) 146-160.

⁴ Извори за историју Браничева у позном средњем веку наведени су у: Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 261-264.

⁵ М. Стојаковић, *Браничевски tefter*, Београд 1987; Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (= BBA), *Tapu tahrir defteri* (= TTD), 16 (1476).

биле субјекат пописа. Иако значајне, ове истраживачке препреке нису несавладиве, нарочито када постоји могућност компарације података из најмање два пописа у низу, као и њихово укрштање са другим врстама историјских извора.

Посебност Браничева током читавог 15. века подвлачи чињеница да је ова област у том периоду готово непрестано била поприште ратних сукоба између Угарске и Османског царства у борби за превласт јужно од Дунава. Период мирнијег живота, али дефинитивно у границама Османског царства, искусиће Браничево тек након склапања мира између две ривалске државе 1503. године, од када почиње и живља економска, у првом реду трговачке делатност дуж граничне линије која се простирала током Дунава.⁶

Средњовековна *земља* Браничево је до краја 13. столећа обједињена у управном погледу са земљом Кучево, али су оне као посебне географске области наставиле да постоје до краја средњег века.⁷ Браничево је након османског заузимања ове области, по новоусвојеној административној подели представљало *вилајет* или *субашилук*, који се даље делио на седам нахија: Лучица, Пек, Хомоље, Звижд, Ждрело, Ресавица и Раваница (1467).⁸ Упоређивањем и суочавањем података из српских средњовековних извора, првенствено Раваничке повеље,⁹ са онима из првих дефтера, може се закључити да се Браничевски субашилук територијално највећим делом поклапао са средњовековним Браничевом, простирући се од Дунава на северу до долине Ресаве на југу, и од Велике Мораве на западу до Кучајских и Хомољских планина на истоку. Једино остаје отворено питање односа јужне границе средњовековног Браничева према јужној

⁶ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 29-41.

⁷ А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002) 139-61; исти, *Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева*, Браничевски гласник (=БГ) 3-4 (2006) 95-113; С. Мишић, *Територијална организација Браничева (12-15. век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I-3, Пожаревац 2006, 11-17; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 13, 27-28.

⁸ М. Стојковић, *Браничевски тефтер*; ВВА ТТД 16 (1476).

⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 52-55, 91-95, 109-114.

граници истоименог вилајета, будући да је долина Раванице у позном средњем веку припадала Петрусу, а након османског освајања Браничевском субашилуку.¹⁰

Могло се такође утврдити да од седам нахија овог вилајета њих три: Пек, Звижд и Хомоље и именом и обимом у потпуности одговарају старим српским жупама, док је нахија Лучица наследник жупе Браничево. Постојање османске нахије са именом Ждрело, у време када је знаменити средњовековни град Ждрело био разрушен и ван функције, чини вероватном претпоставку да је тај град био центар жупе која се простирала око средњег тока реке Млаве, или средиште *власти*, војно-административне јединице из времена деспота. Нахија Раваница формирана је на простору пређашњег заокруженог комплекса Раваничког властелинства, који се налазио у околини манастира. Иако се границе манастирског поседа и нахије Раваница разликују, једна таква заокружена управна целина, која је постојала скоро осамдесет година, могла је да послужи за формирање поменуте османске административне јединице. Територијално-управна организација на простору Браничева променила се већ почетком 16. столећа, и није више одговарала оној познатој из средњег века.¹¹

I

Иако су извори за истраживање друштвене структуре на подручју Браничева у средњем веку врло оскудни, сасвим је сигурно да је она у основи била иста као и у другим крајевима српске државе. То је, уосталом, структура која је, уз државне и регионалне разлике, и промене које током времена настају, карактеристична за феудално друштво средњег века у читавој Европи. Последњи период постојања средњовековне српске државе, под влашћу деспота, карактерише, поред основне поделе на "војнике, духовнике и работнике" и почетак настајања грађанског слоја.

С друге стране, социјални састав становништва Браничева у првом веку османске власти одликује различитост друштвених кате-

¹⁰ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 13-28.

¹¹ *Исто*.

горија, слојева и група становништва, са прецизно издиференцираним пореским обавезама. Најопштија подела друштва у читавом Османском царству на *аскер* и *рају*, примењива је, свакако, и на становништво Браничева, с тим што применом ове поделе свакако није завршена друштвена диференцијација становништва ове регије. Друштвена структура становништва Браничева условљена је чињеницом да је ова област улазила у састав Смедеревског санџака, који је до освајања Будима (1541) и Темишвара (1552) имао статус крајишта, те је и подела на друштвене група била сложенија.¹²

О световној властели из последњих деценија 14. и прве половине 15. века са територије Браничева, или тачније о онима који су на том подручју имали своје поседе, постоје само фрагментарни и крајње оскудни подаци. Кнез Лазар је након победе над Растислалићима и запоседања Браничева 1379. године свакако делио поседе себи оданој властели. Вероватно је тако стекао поседе у Браничеву и потоњи монах Доротеј, оснивач манастира Дренче. Од овог времена, ако не и раније, за Ждрело су везани Десислалићи и Кувети. Њихово присуство на том простору наставило се до половине 15. столећа. У време деспота Стефана Лазаревића велики челник Радич држао је 11 села у Браничеву, углавном у крају између Дунава и доњих токова Млаве и Пека. Та села је овом велможи, који је живот завршио као смерни светогорски монах, потврдио и Ђурађ Бранковић. Како је велики војвода Радослав Михаљевић подигао своју задужбину у Радешину у Ресави, може се закључити да је у том крају имао и своје баштинске поседе. Поред баштина, властела је од владара добијала и проније, а једина за коју знамо је она ризничара Радослава из 1457. године.¹³ Упадљиво је да се сви, иначе малобројни примери, односе

¹² Детаљније о сличностима и разликама у друштвеној структури у српској средњовековној држави и Османском царству видети: Н. Inalčik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, Prilozi za orijentalnu filologiju 3-4 (1953) 23-55.

¹³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 180-181; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 3-4; М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935-1936) 183-184; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 1*, Београд 1902, 77, бр. 244; Д. Мадас-А. Гајић, *Надгробне*

на крупну властелу, док о многобројнијем ситном племству са под-ручја Браничева данас немамо података. Чини се да међу бројним хришћанима спахијама са малим тимарима у Браничеву, у првим деценијама по завођењу османске власти, треба у највећем броју видети управо негдашње ситне српске феудалце.¹⁴

Хришћани спахије су у овом периоду значајан елемент у тимарској организацији. Попис из 1467. године бележи 130 хришћана тимарника у Браничеву, који су држали 70, додуше ситних тимара, што износи 52.6% свих тимара у овој области. Муслимани су држали 63 тимара или 47.4%, али је приход који су они доносили био вишеструко већи од прихода са тимара хришћана спахија. Као што се из односа броја тимарника и тимара може видети, често је више хришћана спахија, углавном чланова уже породице или рођака, заједнички уживало један тимар.¹⁵

Од свих спахија Срба највеће тимаре држала су три брата, синови извесног Радана: Вукосав, Војин и Јован. Вукосављев тимар, чији је приход процењен на 10.138 акчи, састојао се 1467. године од пет села и две мезре. Тимар његовог брата Војина обухватао је приходе од четири села, две мезре и два манастира, укупно 7.000 акчи, док је трећи брат Јован држао два села и две мезре (2.487 акчи). Поред тога, Вукосав и Војин су као читлук држали мезру Стануловац и манастир Мирјево. Мање тимаре исте године уживали су и Вукосављев син Димитар и Војинов син Ђура (250, односно 880 акчи). Деценију касније, Вукосављев тимар прешао је у руке његовог сина Радована, с тим што су му као "вишак" одузета два села (Доња Субска и Керлевци у Раваници), од којих је начињен

плоче и гробови цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури, Саопштења 15 (1983) 228-240; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 29-30, 55-56, 82-85, 223, са релевантном литературом.

¹⁴ У попису Браничева из 1467. године за групу од 30 мартолоса наведено је да су "неверници који су племићког порекла или они који су дошли под заклетвом, обављају службу као и остале спахије-неверници": М. Стојковић, *Браничевски тефтер*, 259.

¹⁵ М. Стојковић, *Браничевски тефтер*, 94-251; ВВА ТТД 16 (1476); Б. Ђурђевић, *Хришћани спахије у северној Србији у 15. веку*, ГИДБИХ 4 (1952) 166-167; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак (1476-1560). Земља. Насеља. Становништво*, Београд 2004, 73-74.

посебан тимар. Поред Радована, тимар је 1476. године држао и трећи Вукосављевић син Лека (укупно 4 села). У време овог пописа бивши Војинови тимар предат је на коришћење његовом млађем брату Јовану, док је поменути читлук, сада као тимар, уписан Војиновом сину, који се такође звао Јован. Дакле, у османској војној служби током седме и осме деценије 15. века било је чак осам чланова, припадника две генерације ове српске породице.¹⁶

За десет година број тимара у поседу хришћана спахија опао је за 10%, па су они 1476. године држали 42% свих тимара. У попису из 1476. године унете су две белешке о хришћанским спахијама које су изгубиле тај статус и постале раја. Тројица су изгубили право на тимар јер нису поседовали берат, а испред имена 47 хришћана који су изгубили статус спахија стоји следећа белешка: „Неки неверници овог тимара су старе спахије, те су поседовали тимаре, а већина су синови или рођаци тимарника. Пошто нису задовољили у служби, подведени су под тимар. До сада нису давали ушуре, већ су служили санџак-беговима. Њихови ушури сада су уписани приближно.”¹⁷

Још неке групе домаћег хришћанског становништва Браничева у другој половини 15. века биле су ангажоване у османској војној служби, због чега су биле ослобођене свих врста пореза, или су уживале одређене пореске олакшице. Ту се пре свих убрајају мартолози, посебан војни ред у оквиру османских оружаних снага, који су служили као тврђавска посада, граничари и шајкаши у речној флоти.¹⁸ У дефтеру Смедеревског санџака из 1476. године, уз попис мартолоса области Браничево, изричито је напоменуто да мартолози „нису ничија раја”. Били су ослобођени свих врста пореза, а плата им је зависила од истурености места и његовог војног значаја, па су тако на пример, 1516. године мартолози у Голупцу добијали по две и по, а мартолози у Смедереву по три акче дневно као плату. Поред плате, мартолози су узимали и велики ратни плен. Највећа мартолошка посада била је стацио-

¹⁶ М. Стојковић, *Bраничевski tefter*, 164-175; ВВА ТТД 16 (1476).

¹⁷ ВВА ТТД 16 (1476).

¹⁸ М. Васић, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Сарајево 1967, 7; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 189.

нирана у Голупцу, а мањих посада било је и у тврђавама Ресава, Храм, Кулич, те местима Градиште и Добра.¹⁹

Посебну категорију становништва представљали су војнуци, хришћани – слободни сељаци – баштеници, који су за обављање војничке службе били награђени уживањем слободне баштине и припадношћу војном сталежу. Војнуци су били лаки оклопници, који су у службу и војне походе ишли на коњу, наоружани копљем, штитом и оклопом. Увек су носили искључиво црна одела.²⁰ Војници су као друштвена група постојали у држави првих Немањића, али им се са увођењем пронијарског система и даљом социјалном диференцијацијом губи траг у изворима, па се у Душановом закону поред властеле помињу властеличићи и пронијари.²¹ Већ и на основу имена, јасно је да је ред војнука, који је у турски систем уведен у време реформи беглербега Тимурташ-паше, за владавине султана Мурата I, непосредно након Маричке битке, био јужнословенског порекла.²²

До рада Бранислава Ђурђева о војнуцима, у историографији су постојале две супротне, и како је накнадно утврђено нетачне тезе о пореклу и распрострањености војнука. Ј. Хамер, К. Јиречек,²³ а ослањајући се на њих и млађи бугарски историчари тврдили су да је институција војнука везана искључиво за Бугарску. Ову тезу је чак

¹⁹ ВВА, ТТД 16 (1476); ВВА, ТТД 1007 (1516); М. Vasić, *Martolosi*, 74; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 189; Д. Војанић, *Турски закони и законски propisi za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974, 56, 87-88; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 63-64.

²⁰ Када је и било покушаја од стране неких војнука да промене "униформу", једним документом из 1580. године изричито је наређено "да се војнуци убудуће облаче у црнину, како су се облачили и досада". М. Vasić, *Martolosi*, 69.

²¹ Р. Михаљчић, *Војнички закон*, Зборник ФФ у Београду 12-1 (1974) 305-309; *Лексикон српског средњег века*, ed. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 98-99, s. v. *Војници* (Р. Михаљчић).

²² Б. Ђурђевић, *О војнуцима*, Гласник Земаљског Музеја у Сарајеву (=ГЗМ) 2 (1947) 77; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији*, 162.

²³ J. Hammer, *Der osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung etc*, Wien 1815, I, 57, 407, 413-414, 432; К. Јиречек, *Cesty po Bulharsku*, Prag 1888, 251-254.

прихватио и Стојан Новаковић,²⁴ те и он пише да у нашим крајевима војнука није било. С друге стране, Тиро Трухелка,²⁵ који је проучавао турске изворе, тврдио је да је установа војнука босанског порекла, те их везује искључиво за Босну. Радам на изворној турској грађи, пре свега пописним дефтерима балканских земаља насталим у првим вековима турске доминације на овим просторима, Б. Ђурђевић је утврдио да је установа војнука била распрострањена по читавом Балкану, а да су војнуци у Смедеревском санџаку имали веома важну улогу. И даља истраживања наших османиста (О. Зиројевић, М. Васић, Д. Бојанић) само потврђују став Ђурђевића и демантују раније написе који ограничавају установу војнука само на Бугарску или Босну.²⁶

Војнуци су били ослобођени од свих рајинских дажбина, укључујући и харач. Они су били обавезни да плаћају копљарину, младарину, глобе за ситније прекршаје, таксу на увоз бачви са вином и овчарину, ако су имали преко 100 оваца. Војнуци су били организовани у "копља", која су сачињавала један војник и најмање два, а највише седам јамака – заменика, и они су наизменично одлазили у поход. Најниже војничке старешине били су лагатори, који су се бирали из редова самих војнука, што значи да су били хришћани, а више старешине били су им черибаше, сераскери и врховни заповедник – војнички санџакбег, преузети из турске војне организације, и они су по правилу били муслимани. Али-Чауш из Софије, у својој расправи о тимарској организацији у Османском царству наводи да су бегови и черибаше војничког реда уживали слободне зеамете и тимаре.²⁷

У другој половини 15. столећа, војнуци су у Браничеву обављали веома значајну граничарску службу на крајишту. Зато је постојала бројна војничка организација, тако да је 1467. године убележено укупно 222 војнука и 501 јамак, а 1476. године 211 војнука и 475 јамака. Гледано по нахијама, војнука је највише било у Пеку, на обали Дуна-

²⁴ С. Новаковић, *Српска баштина у старијим турским изворима*, Београд 1892, 18-20; исти, *Турско царство пред српски устанак*, Београд 1906, 149.

²⁵ Џ. Трухелка, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, GZM XXVII (1915) 150-154.

²⁶ Б. Ђурђевић, *О војнуцима*, 75-137.

²⁷ Детаљније о војничкој организацији: Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 242-249.

ва, где се налазила и изузетно значајна тврђава Голубац, и Хомољу, затим у Ресави, нешто мање у Ждрелу и Лучици и најмање у Звижду и Раваници.²⁸

Домаће хришћанско становништво је било укључено и у стражарску службу, на местима где је то било неопходно. У Смедеревском санџаку у другој половини 15. и првој половини 16. века, локално становништво већег броја насеља на обали Дунава, на граници према Угарској, било је задужено да чува обалу и бродове, тамо где су постојали. У Браничевској области, по попису из 1467. године, ту службу су вршили становници тврђаве Голубац, те села Устја, Кисељева, Храма и Пожежене. Грађани тврђаве Голубац, њих 76, на основу заповести султана, чували су "*шехер и бродове*", а били су ослобођени плаћања харача, испенце, ушура и авариза. Поред ових војних редова, пореске олакшице је уживало и хришћанско становништво укључено у бројне војне и занатске делатности у тврђавама – тобције, туфегџије (пушкари), зенберекџије (самострелари), дрводеље, зидари, ковачи, стрелари, лукари, штитари, катранџије, зифтџије и калафтаџије, клесари, соколари и јастребари.²⁹

Са друге стране, зависно сељаштво представљало је убедљиво најбројнији друштвени слој како у средњовековној Србији, тако и под османском влашћу. У српској држави, оно је било дужно да својим феудалним господарима извршава различите обавезе, подељене у две основне групе – *работе* и *поданке*. Ове обавезе нису биле исте за све категорије зависних људи, а разликовале су се и од властелинства до властелинства, односно од једног до другог краја државе. Уопште узевши, на оним поседима на којима су *работе* биле велике по оптерећењу, *поданци* су били мали, и обрнуто, што је опет зависило, пре свега, од величине властелинске резерве. Систем *десетака* био је распрострањен у јужним крајевима, у којима је утицај Византије био јак и дуготрајан, док су на властелинствима у матичним српским земљама *работе* представљале најважнију обавезу зависних људи. У просеку, сељак је трећину свог радног времена проводио радећи за феудалца.

²⁸ Видети табелу у Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 65.

²⁹ М. Стојакović, *Bраничевski tefter*, 252-257; ВВА, ТТД 16 (1476); Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 66-69.

Десетак се узимао од различитих врста плодова и домаћих животиња (житни, вински, овчији, свињски, пчелињи, и други). Његова стварна вредност повећавана је додатним давањима (*приплатама*), па је ова дажбина постајала осетно већа од једне десетине прихода. Постојање десетка као основне обавезе зависног становништва у многим крајевима под српском влашћу у позном средњем веку олакшало је Османлијама увођење дажбина по овом принципу (*ушури*).³⁰

Како су били уређени аграрни односи у Браничеву, где се пре уласка у састав српске државе, око 1291. године, смењивала византијска, бугарска и угарска власт,³¹ није познато, јер сачуване повеље из последњих деценија 14. и прве половине 15. века (манастира Раванице, Дренче, Ждрела, Тисмене и Водице и великог челника Радича) не садрже одредбе о овој тематици. Након доласка Османлија, и у овој области установљен је систем десетака, који су узимани од различитих врста житарица, вина, лана, сочива, поврћа и меда.³²

Српске породице које су под османском влашћу живеле у Браничеву у статусу раје имале су право да поседују наследни земљишни посед, који се називао баштина. Средњовековни српски појам баштине је у османском правном систему измењен под утицајем схватања да је власник земље султан, а баштиник овлашћени корисник. Душанов законик предвиђа да зависни земљорадници који поседују баштину, могу слободно да располажу својим њивама и виноградима, да их дају у мираз, подложе цркви или продају, али под условом да увек буде "работника" на том поседу. У супротном, господар села био је властан да одузме необрађену баштину.³³

³⁰ М. Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, Београд 2007, 231-288; *Лексикон српског средњег века*, 144-146, s. v. *Десетак* (М. Благојевић).

³¹ О историји Браничева од раног средњег века до почетка 15. столећа видети: М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 90-99; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, Историјски гласник 1-2 (1987) 54-56.

³² М. Стојакović, *Vraničevski tefter*; ВВА ТТД 16 (1476).

³³ *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, ed. Н. Радојчић, Београд 1960, 135-136, чл. 174; М. Благојевић, *Меропси и отроци - баштинници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, Глас САНУ 396, Одељење историјских наука 12 (2004) 26, 32-33, 37.

Под баштином, у османском систему земљишних односа, подразумевала се земља намењена пољопривреди која се налазила изван окућнице и која се није могла отуђити, па се користила из генерације у генерацију. Господар тимара надзирао је прелазак баштина из руку једног корисника у руке другог. Наследник баштине је био искључиво син. У случају смрти корисника баштине, ако би иза умрлог остао само малолетан син, који није био у стању да обрађује земљу, спахија је имао право да ту баштину додели другоме, али само док наследник не постане способан за обраду земље. Ако умрли није имао синове већ само браћу, баштине су потпадале под тапију. Браћа су морала да плате онолику таксу колику одреде непристрасни људи, а не господар земље. У случају да браћа не пристану на процењени износ, господар земље је имао право да земљу да на коришћење било ком страном лицу. Поседник баштине имао је право да се те земље одрекне и у том случају спахија је могао да је додели другом уз тапију. Такође је сам поседник могао да заложи земљу за новац, у ком случају спахијина дужност је била да не дозволи да после намирења дуга дође до спора, јер је онај код кога је земља била, био дужан да је врати старом власнику. Земљу која би дуже од три године остала необрађена, без оправданог разлога, спахија је имао право да одузме кориснику и да додели другоме уз тапију.³⁴

Корисници су имали одређене обавезе којима су надокнађивали коришћење баштина. Те обавезе су се састојале од натуралних и новчаних дажбина, које су увек биле истог износа и које су замењивале некадашње радне и натуралне обавезе. Баштина у поседу муслимана називала се чифт.³⁵

Власи, слободни сељаци сточари, представљају другу основну друштвену групу које се након османских освајања формирају у српском друштву. Влаха је на територији Браничева било местимично и у средњем веку, о чему сведочи топонимија: два браничевска Влашка Дола, један у нахији Пек и један у нахији Лучица забележени су 1467. године. Исте године у нахији Лучица постојало је и село Влашинци и мезра Влашица.³⁶ Власи сточари су као посебна дру-

³⁴ Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у прошлости I, Лозница 1985, 111.

³⁵ Д. Бојанић, *нав. дело*, 111.

³⁶ М. Стојковић, *Braničevski tefter*, 137, 163, 203, 217, 243.

штвена група зависног становништва у средњовековној Србији имали своје тачно утврђене обавезе, и били су организовани у катуне на челу са кнезовима и примићурима.³⁷ Власи су давали "велики" десетак од стоке и, чешће, "мали" десетак, односно по две овце годишње, од тога једну са јагњетом. Поред тога, власи војници морали су својим господарима да дају готове тканине, чувају коње и обављају транспорт. У ратно време, они су обављали војну службу, али нам садржина ове обавезе није довољно позната. Очигледно је, међутим, да су управо ту организацију преузеле Османлије за своје војне потребе.³⁸

Ступивши колективно у турски феудални систем и укључивши се у његову војну организацију, власи су задржали своју самоуправу са кнезовима и примићурима, што је био подстицај да прихвате османску колонизациону политику. Влашко становништво је као накнаду за вршење војне службе уживало велике пореске олакшице, а такође је било и значајан колонизаторски елемент, те стога и веома важно за турску државу. Њихов статус био је регулисан посебним законским прописима, по којима су они били дужни да дају од сваке куће један златник (филурију) и две овце (једна с јагњетом и ован). Од катуна, који је у Браничеву бројао 20 кућа, узимао се један шатор, котур сира, три конопца и шест улара, мешина масла и један ован. Власи су били организовани по принципу једна кућа – једна

³⁷ О власима детаљније видети: С. Новаковић, *Село*, Народ и земља у старој српској држави, приредио С. Ћирковић, Београд 2002, 29-53, 192; К. Лиречек, *Историја Срба II*, Београд 1988, 96-98; 165; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996, 108-114; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305-330; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековних катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 45-112; Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима*, Симпозијум, 121-139; М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве*, Сава Немањић - Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 144-157; *Историја српског народа (=ИСН) I*, Београд 1981, 381-383 (М. Благојевић); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 173-185.

³⁸ *ИСН I*, 381-383 (М. Благојевић); исти, *Закон светога Симеона и светога Саве*, 144-157.

филурија – један човек за војни поход (*заманица*), а такође је постојала и обавеза звана *петница*, где је на сваких пет кућа по један мушкарац одлазио у војничку службу санџакбегу.³⁹

У првој фази процеса колонизације влаха у Браничеву, која је трајала током шездесетих и седамдесетих година 15. века, насељавали су их погранични турски господари у напуштена насеља на својим територијама. Тако је браничевски субаша Али-бег Михалоглу до 1467. године влахе населио у 5 села свога хаса у Звижду, једно у Ресави и у 6 села свога читлука у Ждрелу. Ускоро је, међутим, дошло до промене у колонизационој политици. Већ у време следећег пописа, 1476. године, власи су насељавани на царском хасу, па су и дажбине које су давали припадале султану. То указује да је насељавање опустошених области постало један од приоритета државне политике, и да су правци сеоба влаха били дефинисани превасходно војним циљевима.⁴⁰ Седамдесетих година 15. века велике влашке групе селиле су се и унутар граница Смедеревског санџака, из области Лепенице, изложене угарским упадима са севера, у област Браничева, која је иако гранична, ипак делом била изван главних путева коришћених од угарске и турске војске. Уз попис влаха области Лепенице 1476. године, убележено је: „*Већина влаха ове нахије дигли су се са својих места и настанили се у Браничеву, по равници, зато што су били изложени гажењу од непријатеља*“. Власи зато тада нису колонизовали пограничне, подунавске делове Браничева: насељени су претежно у Звижду (8 села), Хомољу (10 села), Ждрелу (25 села), Ресави (30 села) и Раваници (7 села), док су у нахији Лучица уписани само у три села. У нахији Пек влаха у ово време уопште није ни било.⁴¹

³⁹ D. Војанић, *Turski zakoni*, 12-13, 15-16, 27, 30, 33; Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ 18 (1971) 255-268; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 170-176; В. Ђурдев, *О насељаванју Влаха-стоџара и сјеверну Србију и другој половини 15. вијека*, *Godišnjak društva istoričara VІN* 35 (1984) 9-34; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 229-233.

⁴⁰ М. Стојковић, *Bраничевски tefter*, 46-47, 86-93; ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 47-50.

⁴¹ ВВА ТТД 16 (1476) ; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 48.

Власи се у Смедеревски санџак досељавају из области Сјенице, Требиња, Никшића, али су се главне влашке масе у ратарске области санџака населиле из његових планинских предела – Старог Влаха и Подриња.⁴² Последња четвртина 15. века је још увек време пуне покретљивости влаха. Османске власти, судећи према упутству за попис влаха из 1489-91. године, покушавају да их организују по територијалном принципу. Влашка организација није у себе укључивала само влахе досељене из њихових матичних области, већ и све оно становништво које се насељавало под једним кнезом или примићуром, односно оно које је добило влашки статус. Тако влашка организација постепено обухвата село и трансформише се временом у кнежинску самоуправу раје у Смедеревском санџаку.⁴³

Процес славизације и србизације Влаха који је текао током средњег века претворио је ову староседелачку етничку групу у социјалну категорију још у време немањихке државе.⁴⁴ Велики број имена влаха која се срећу у пописима и која су готово искључиво словенска, односно српска (хришћанских имена има око 18%, а јављају се у својим српским облицима) потврђују ову чињеницу. Да је основни језик влаха у Смедеревском санџаку и Браничевском вилајету био српски, види се не само на основу ових имена, већ и на основу разгранатих словенских суфикса и префикса за њихово грађење.⁴⁵

⁴² Д. Бојанић сматра да су власи из бивше области Николе Алтомановића организовани као крајиште у Србији још у време деспота Стефана, да су га потом преузели Турци, те да њихови кануни за смедеревске влахе представљају рецепцију и редакцију деспотовог закона: *Turski zakoni*, 140; уп. и *Vlasi u 15. i 16. vijeku*, Referati, saopštenja i diskusije sa simpozijuma održanog u Sarajevu od 13.-16. 11. 1973, Radovi ANUBIH 73, Sarajevo 1983, 156-157.

⁴³ Д. Војанић, *Turski zakoni*, 93-96; В. Ђурђев, *O naseljavanju Vlaha*, 13, 29-31.

⁴⁴ *ИСН 1*, 381-382 (М. Благојевић).

⁴⁵ М. Стојакović, *Bраничевski tefter*, 46-47, 86-93; ВВА ТТД 16 (1476); ВВА ТТД 1007 (1516); Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, књ. I, св. 1, Турски катастарски пописи Београда и околине*, Београд 1964, 33-112; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 213-215, где се детаљно разматрају методолошки проблеми коришћења антропонимје за етничке анализе.

Сасвим је извесно да су услови живота у Смедеревском санцаку били много повољнији за становништво које је уживало влашки статус. У Смедеревском санцаку нису постојала зимска и летња станишта, као што је то био случај у Херцеговачком санцаку одакле су поједине групе дошле, већ су власи живели у селима као и земљорадници, а разлика између њих је била у начину привређивања и плаћању дажбина. Ипак, та промена у начину живота влаха условљена различитим типовима насеља у којима су живели у Херцеговачком санцаку и оних у којима су насељени у Смедеревском санцаку суштински није била тако велика, јер су и зимовишта која су насељавали на простору старе Херцеговине, како је утврдио С. Мишић, била стална насеља, смештена у жупским пределима, са тачно утврђеним положајима и сталним границама. Према истраживању овог аутора, и летња испасишта катуна била су прецизно одређена, а може се претпоставити и да је власима била одређена и путања којом су се кретали од зимских ка летњим испашама. Прихватајући ове аргументоване закључке, мора се напустити раније устаљено мишљење о полуномадском сточарењу влаха.⁴⁶

II

Османска освајања српских земаља прекинула су развој како домаћег грађанског слоја, тако и дотадашњи економски и урбани развој градских насеља. Стари градови и њихова урбана структура често су разарани, а градско становништво је у великој мери страдало, било одведено или се расуло, па је замењивано новим. Један број старих утврђења добио је турске војне посаде, у којима су у почетку значајни удео имали и Срби као мартолови или припадници других помоћних војних и полувојних редова. Завођењем османске власти градска насеља су постепено, али неумитно добијала оријентални карактер. Свако утврђено место имало је своје подграђе, које је у зависности од величине и верског састава становништва имало статус вароши, касабе или шехера. Централна османска власт чинила је све да у градове привуче што већи број муслиманских становника, па поред инфраструктуре која је ово досељавање подстицала, муслима-

⁴⁶ С. Мишић, *Хумска земља*, 185.

ни су за живот у градовима додатно стимулирани значајним пореским олакшицама – ослобађањем од свих "шеријатских канунских" и државних пореза. У насељима у којима је касаба изграђивана на основама средњовековне хришћанске вароши, те вароши су као хришћанске махале постајале периферни део новог оријенталног града. Исламизацијом њених становника, хришћанска варош временом се све више смањивала. Овај процес био је нешто спорији у варошима са јачом економском подлогом.⁴⁷

Стари град Браничево, на ушћу Млаве у Дунав, још је 1437. године, према оцени Дубровчана, важио за врло богату варош, али је потом страдао, па је у другој половини 15. века имао статус села. Разорен је, како је речено, и град Ждрело у Горњачкој клисури. Голубац је, због стратешки важног положаја на дунавској граници, и под Османлијама задржао велики војни значај. Подграђе у Голупцу са тргом постојало је још од друге половине 15. века, али није познато да ли датира из ранијег периода. Након изградње тврђаве у Храму (Раму) на обали Дунава 1483. године, ово село је до друге деценије 16. столећа прерасло у варош, у којој се такође одржавао пазар са правилима трговине регулисаним посебном канун-намом. Утврђени манастир Ресава добио је одмах по освајању 1458. године османску војну посаду, а до почетка 16. века у његовој близини развила се варош, која се у другој половини истог столећа називала и касабом.⁴⁸

За разлику од градова, војних и управних центара, где је долазак освајача доносио некада нагле, а некад постепене, али неумитне промене, *тргови* у Браничеву као локална економска средишта задржавају у знатно већој мери континуитет у развоју. Из сачуваних извора зна се да су у Браничеву у позном средњем веку статус трга имала насеља Суботица и Кисељево на обали Дунава, Кула на реци Витовници и Шетоње на Млави на улазу у Горњачку клисуру. Известно је да из средњег века потичу и тргови Госпођинце у Хомољу и Суботица у Ресави. У другој половини 15. века тргови (пазари) убе-

⁴⁷ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 116-126.

⁴⁸ Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I-I*, Београд 1934, 392-393; М. Стојакović, *Bраничевski teftar*, 79-80, 84-85, 252-256; ВВА ТТД 16 (1476); ВВА ТТД 1007 (1516); Д. Војанић, *Turski zakoni*, 22-23; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 75-85.

лежени су у селима Суботица и Орашје у нахији Ресава, Кула, Старци (потом Жабари) и Ждрело у нахији Ждрело, Лучица и Тополовник у нахији Лучица и Госпођинце у нахији Хомоље. Могуће је да су тргови у Лучици, Орашју и Старцима (код Жабара) такође постојали и пре доласка Османлија, јер су наведена насеља лежала на важним путним правцима. Да је Орашје, које се налазило на истоименом потесу североисточно од Деспотовца, у окуци реке Ресаве, западно од манастира Манасије, било трг и пре доласка Османлија, указује управо близина манастира.⁴⁹

На основу османских пописних књига види се да су се ови тргови од околних села више разликовали величином и вишеструко већим приходима феудалног господара него занимањима становништва. У пописима је убележен мањи број занатлија у неким трговима, али их има и у другим селима. Православни свештеници су редовна појава у трговима, што сведочи о постојању цркви у овим насељима. Прве муслиманске заједнице, поред утврђених градова, настају у ово време једино још у већим трговима (Ждрело, Тополовник). Сеоска насеља била су од неког трга удаљена највише од пет до 18 километара, односно од једног до четири сата хода. Једном тргу гравитирало је 20 до 35 села, односно око 2000 до 4000 становника. Будући да су и у другим жупским крајевима у српским земљама током средњег века села од градова и тргова као управних и економских средишта била удаљена до двадесетак километара, што је омогућавало сталну и свакодневну комуникацију и привредне везе града или трга са аграрним залеђем,⁵⁰ може се закључити да је континуитет у трајању браничевских тргова условљен непромењеним економским потребама становништва.

⁴⁹ А. Крстић, *Средњовековни тргови и османски пазари у Браничеву – континуитет и промене*, Моравска Србија, историја, књижевност, уметност, Зборник радова са међународног научног скупа, Крушевац 2007, 95-113; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 86-88, 167-168.

⁵⁰ М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (12.-18. век), Смедерево – Београд 1992, 74; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 172, 294-295.

Као и на целини српског етничког простора, села су представљала доминантан тип насељених места у Браничеву. Разарања која су пратила османски продор у српске земље изазивала су крупне демографске промене и страдање насеља и становништва. Поређењем података о насељима из времена кнеза Лазара и деспота са онима из првих османских пописних дефтера из друге половине 15. века, може се утврдити да је половина познатих средњовековних браничевских села потпуно остала без својих житеља током османског покоривања Србије. Планском популационом политиком, османске власти су наредних деценија успеле да у значајној мери поново населе ово важно погранично подручје, па је обновљен и један број запустелих средњовековних насеља. Ипак, једна трећина села забележених у изворима из друге половине 14. и првих деценија 15. столећа на територији коју је обухватао потоњи Браничевски субашилук, остала је напуштена и 1476. године, а многа од њих никада више нису заживела.⁵¹

Сачувани средњовековни извори за подручје Браничева скоро да не пружају могућности за проучавање привредне активности. Тиме је значај раних османских дефтера још и већи, пошто они осликавају не само привредну структуру друге половине 15. столећа, већ и економику претходног раздобља. Живот обичног човека на селу одвијао се у устаљеним оквирима, успостављеним током претходних векова. С обзиром на већ истакнуту чињеницу да су основу демографских и социјалних кретања у Браничеву чинила сеоска насеља и становништво, сеоска привреда представљала је доминантну привредну грану, ослањајући се у првом реду на пољопривреду, али су у њеном оквиру постојали и одређени облици занатства и трговине, као секундарне делатности. Од пољопривредних култура највише су се гајиле житарице: пшеница, јечам, раж, просо, зоб. Османски пописни дефтери омогућавају да се стекне релативно прецизна слика о сразмерној заступљености појединих ратарских култура у укупној производњи, будући да се за свако село пописују количине житарица које су узимане на име спахијског десетка. На основу тога, може се приметити да је од свих житарица највише узгајана пше-

⁵¹ А. Крстић, *Османско продирање и демографске промене у Браничеву (1389-1459)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије III, у штампани; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 43-54.

ница. На ову културу отпада око 54% укупне ратарске производње на територији читавог Браничевског субашилука. Пописи бележе и млинове, па су тако хаса воденице уписане у 31 браничевском селу, и имале су 43 камена, док су рајинске воденице радиле у 87 насеља и на једној мезри, и састојале су се од 112 каменова (жрвњева).⁵²

Од осталих култура, поред узгајања воћа и поврћа, углавном за сопствене потребе, у нешто већем обиму гајена је винова лоза. Виноградарство је у Браничеву имало дугу традицију, а директно је посведочено од времена кнеза Лазара. Пописима су забележени виноградари у готово свим браничевским селима, док је производња вина изнад просека била у нахијама Раваница и Лучица.

Подаци које османски дефтери пружају о сточарству нису тако потпуни. На основу њих није могуће установити број крупне стоке, будући да она није била опорезована, док је *овчарина* уписивана у посебне дефтере, па за сада није могуће стећи ни оријентациону представу о броју ситне рогате стоке, које је морало бити много. Ни о живинарству нема података, али се на основу дажбине на свиње, које су припадале тимарнику, може одредити број свиња за свако насеље. На основу тога, може се израчунати да је у браничевским селима 1476. године просечно било 4.4 свиње по домаћинству. Пчеларство, којим се бавило готово свако село у Браничеву, свакако је спадало у релативно развијене пољопривредне гране. Дајбине од кошница улазиле су у састав спахијских прихода и наплаћиване су о светом Илији, по правилу у новцу, што такође показује одржавање ранијих обичаја под османском влашћу.⁵³

Риба је била веома важан састојак у свакодневној исхрани становништва због дугих периода постова током године, а како је монаштву било забрањено конзумирање меса, манастири су нарочито настојали да осигурају редовно снабдевање овом врстом намирница. Кнез Лазар поклонио је манастиру Ждрело 1379. године "*Вир више Пореча и Гребен*", а Раваници 1381. године "*Вир Госпођин*" на Дунаву.⁵⁴ Седамдесетих година 15. века приходи од улова рибе забе-

⁵² М. Стојковић, *Bраниčevski tefter*; ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 229-237.

⁵³ Исто.

⁵⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 28-32, 54.

лежени су у 16 села на територији Браничева, која су се налазила поред Дунава, Мораве, Млаве, Пека, односно мртваја, бара и језера. На основу кануна за тврђаву Голубац из 1516. године сазнајемо да се у Дунаву ловила моруна, деверика и сом, које се поименично помињу, као и друге врсте речне рибе. О коришћењу појединих погодних места за риболов у дугим временским периодима сведочи пример мезре Радулов луг у атару Шетоња, уз коју је 1476. године убележен приход од риболова у износу од 100 акчи. На потесу Радолуг, северно од Шетоња, недалеко од Млаве, пронађени су остаци праисторијског насеља. Међу налазима на локалитету је и 12 тегова од печене земље, који су били окачени на рибарске мреже.⁵⁵

III

Српска православна црква, као духовна, али и једина национална институција која је успела да се одржи након османског заузимања српских земаља, у Браничеву је, као и на другим деловима српског етничког простора, представљала најснажнију брану таласу исламизације. Утицај османске државе и исламске цивилизације на српском селу био је у ово време ограничен, о чему сведочи и практично занемарљива исламизација међу сеоским становништвом. Попис из 1467. године не бележи у Браничеву ниједног новог муслимана (тур. *musliman-i nev*), већ су исламске вероисповести само дошљаци из других делова Османског царства – спахије и посада у тврђавама. Дефтер из 1476. године региструје два џемата муслимана у пазарним местима Тополовнику (18 кућа) и Ждрелу (42 куће), а поред њих убележено је још 50 преверника – мухтедија у 33 браничевска села, што на процењених 43.000-58.000 хиљада становника, износи мање од 1 промила.⁵⁶

⁵⁵ М. Stojaković, *Braničevski tefter*; ВВА ТТД 16 (1476); Д. Војанић, *Turski zakoni*, 21; Д. Јацановић – Ј. Живковић, *Археолошке "белешке" Николе Крстића*, *Viminacium* 11 (2000) 142; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 229-237.

⁵⁶ Е. Миљковић-Бојанић, *Прилог проучавању почетка исламизације у Браничеву 1467-1476. године*, *Зборник Матице српске за историју (=ЗМСИ)* 47-48 (1993) 125-132.

Сачувани подаци о црквама и манастирима активним у овом периоду, указују како на значај Браничевске митрополије у позном средњем веку, тако и на живу активност појединих манастира и након пада под османску власт. Пописи из друге половине 15. столећа бележе 17 манастира на подручју Браничевског вилајета, од којих су свакако најзначајнији били владарске задужбине, гробне цркве кнеза Лазара и његовог сина деспота Стефана – Раваница и Ресава. Иако лишени највећег дела својих огромних поседа, ова два манастира су након успостављања османске власти била у повољнијем положају од осталих монашких заједница у Браничеву, јер су њихови монаси уживали тимаре, уз обавезу вршења војне службе. Међутим, даља судбина ових светилишта била је различита: док је Раваница опстала као манастир задржавши свој, од 1477. године знатно смањени тимар до пред крај 16. века, манастир "Светодухна" у тврђави Ресава претворен је између 1467. и 1476. године у магацин.⁵⁷ Иста судбина задесила је и манастир Светог Николе у Ждрелу, који је између два пописа преображен у резиденцију санџакбега Али-бега Михалоглуа.⁵⁸

Осим манастира Ждрела (Горњака), који је највероватније идентичан са манастиром Ваведење у попису из 1467. године,⁵⁹ и једног који се налазио код Голупца,⁶⁰ остали убележени браничевски манастири (Миријево, Захова, Златарић, Раван, Гориље, Духовник, Свети Степан у Ждрелу, Свети Јован, Свети Степан, Идин, Свети Никола и Пречисте Ваведење у Ресави) нису познати из писаних средњовековних извора. О њиховој најранијој, средњовековној прошлости, уз резултате археолошко-архитектонских истраживања,

⁵⁷ О. Зиројевић, *Турске вести о Раваници до краја 16. века*, ЗМСИ 50 (1994) 99-110; Е. Миљковић-Бојанић, *исто*; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 218-220, 223-226.

⁵⁸ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 216-218.

⁵⁹ М. Стојакović, *Bраниčevski tefter*, 93, чита га Равање; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 209-211.

⁶⁰ У Голупцу је 1476. године пописана и махала Манастир са 10 кућа. Од становника те махале, тројица су била монаси, двојица синови монаха и један свештеник. Изгледа да је у питању манастир Ваведење "*приблиз града Голупца*", који помиње Инок из Далше: Љ. Стојановић, *Записи и натписи 1*, 78-84; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 80, 205.

сведоче управо први сачувани османски дефтери из друге половине 15. века.⁶¹

Османским пописним дефтерима били су обухваћени само они манастири који су имали земљишне поседе, пошто су они представљали пореске обвезнике. Како парохијске цркве нису имале имања, нису подлегале опорезивању, те их стога турски пописивачи нису ни уносили у дефтере. Пописивани су, међутим, парохијски свештеници који су имали своја имања и од њих живели као и други сељаци, па се тако посредно може утврдити број и положај сеоских цркава.

Положај парохијалног свештенства, бар колико се може закључити на основу расположиве грађе, у фискалном погледу није се разликовао од статуса обичне раје. Иако се у пописима среће одредница *поп*, она је очигледно имала само сталешки, али никако не и правни значај. Не може се са сигурношћу тврдити ни да се у пописима консеквентно бележе сви попови, али с обзиром на чињеницу да њихово уписивање није спорадична појава, већ да се јављају у пописима у знатном броју, може се претпоставити и да је највећи део њих убележен. Сигурно је да је поп имао одређени углед у селу, те је вероватно то разлог што их и пописи бележе са том ознаком. Иначе, са становишта фискалне политике, што је првенствено сврха дефтера, нема разлога за њихово посебно означавање.

Тако су у Браничеву, према попису из 1467. године, уписана 73 духовна лица, која су вршила духовничку службу за 5.500 кућа. Попови су редовна појава у већим насељима са преко 30 кућа, као и у пазарним местима. У селима Трстенику, Лучици и Самочеву, на пример, има их по двојица. Може се запазити да је највише свештеника било у нахији Лучица, а најмање у Хомољу и Звижду. Поп је, на пример, уписан и у селу Кривац у Ждрелу, које је насељено власима, а један поп је уписан и у оквиру пописа муселема тврђаве Ресава, који су тај статус добили тиме што су предали тврђаву. Неки поп Филип убележен је у селу Тополовник такође као муселем, што значи да није плаћао рајинске дажбине. За њега је у белешци напоменуто да је под тим условом пребегао из Угарске.⁶²

⁶¹ О средњовековним црквама и манастирима у Браничеву детаљно: Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 205-228.

⁶² М. Stojaković, *Braničevski tefter*.

У време следећег пописа Браничева, 1476. године, незнатно је повећан укупан број свештених лица (80). Ипак, реално се уочава тренд опадања броја свештеника у односу на читаву популацију, с обзиром на чињеницу да је број сеоских хришћанских домаћинстава, не рачунајући влашко становништво, порастао на 7686, или за 28.4%.⁶³ То значи да је један свештеник уместо на 75 домаћинстава, као 1467. године, долазио 1476. године на 128 кућа. Код влаха у Браничеву, на укупно 1295 домаћинстава са 772 придодата члана 1476. године, било је 18 попова, неравномерно распоређених по кнежинима и нахијама. Неки попови помињу се у оба пописа, а било је случајева када је калуђер вршио дужности свештеника. Неки попови држали су тимаре, а неки су убележени и међу војнуцима.⁶⁴

*

На основу изложеног материјала, мишљења смо да се може истаћи да 1459. година, иако свакако преломна у перспективи политичке историје српског народа, у многим аспектима у сфери друштвених односа не претставља крупну прекретницу, те да се 15. век на нашим просторима може сматрати историјском целином. Прихватање овакве хипотезе пружа објашњење појаве да је већина српског народа готово све до пада Београда под османску власт 1521. године, нову управу доживљавала као привремену и била чврсто уверена да ће врло брзо повратити државну самосталност. Слом Краљевине Угарске на Мохачу 1526. године силовито је распршио и последња надања у том правцу, а промењене околности утицале су и на погоршање статуса неких друштвених група (знатно смањивање броја хришћана спахија, укидање влашког статуса у Зворничком и Смедеревског санцаку након 1530. године). Почетак кризе у Османском царству, чији се први знаци уочавају већ након смрти Сулејмана Законодавца под Сигетом 1566. године, представља и прекретни-

⁶³ У овај број смо урачунали потпуна, удовичка и самачка рајинска, као и војничка домаћинства. Како су код влаха углавном присутне проширене породице са већим бројем чланова, њих наводимо посебно.

⁶⁴ ВВА ТТД 16 (1476); детаљније: Е. Миљковић, А. Крстић, *Парохијско свештенство у Браничеву у другој половини 15. века*, у штампи.

цу у уређењу друштвених односа на читавој територији од Атлантског до Индијског океана, коју је Царство на врхунцу своје моћи узимало. Са економском кризом и децентрализацијом државне управе, започиње време анархије у османском феудализму, која ће потоње векове османске владавине у српским земљама учинити једним од најтежих периода његове историје.

Ema Miljković
Aleksandar Krstić

AT THE CROSSROADS OF TWO EPOCHS: CONTINUITY
AND CHANGES OF THE 15TH CENTURY BRANIČEVO
SOCIAL STRUCTURE

Summary

The Ottoman conquest of Serbia in 1459 was the crucial event in the history of the Serb people, but in the area of social relations, changes in many aspects occurred slowly and gradually. Accepting into their governing system many local specificities and institutions, from Christian *spahiyas*, through particular social classes like the Vlachs, elements of military organization (like *voynuks*, *šajkaši*), mining legislature, local customs and measurement systems, to regulating of the status of the Serb Orthodox Church and occasionally rather loose application of the strict Shari'a Law to Christian population, the Ottoman state facilitated the adjustment of the local population into the new order, thus strengthening its authority. Therefore, this paper aims to, using the example of Braničevo, and combining local and Ottoman sources, show currents, relations and changes that occurred immediately following the Ottoman rule, as well as in the following several decades.